

Kriminalomsorg – samfunnsmessig differensiering og fangesyn

Yngve Hammerlin, KRUS

Denne artikkelen har som intensjon å stille noen spørsmål for refleksjon – basert på historiske erfaringene som er gjort, men den omhandler også de moralske og etiske krav som stilles til vår virksomhet.

Fengsel representerer en samfunnsmessig differensiering som sorterer mennesker grovt sett i to grupper: 'De kriminelle' og 'de ikke kriminelle'; de som må isoleres i en ufri tilværelse og de som har sin frihet. Ved denne sosialpraktiske organiseringen får fengsel en sterk symbolsk betydning: Som institusjon markerer den ideelt sett et skille mellom de lovlige og de ikke-lovlige, mellom moralsk anstendighet og moralsk uanstendighet.

Fengselsarenaen er derfor en spesiell sosial symbolsk konstruksjon.

Samvirkebetingelsene mellom dem som er der, er basert på en grunnleggende vesensmotsetning: Fangene er der mot sin vilje og under strenge kontroll- og sikkerhetstiltak.

De eksistensielle betingelsene i fangenskap står i motsetning til andre aktører i systemet som har valgt å ta del i straffegjennomføringen på forskjellig faglig grunnlag.

Betjentene er generalister og har sine funksjoner, mens andre aktører som virker i systemet, som prester, lærere og helsepersonell, har sine definerte, spesialiserte og begrensede roller og gjøremål. De sosiale posisjonene er derfor svært forskjellige. Med J. Galtung kan vi snakke om ulike sosiale gruppesamordninger som fengsels-, fange- og betjentsamfunnet, men også om ulike posisjoner og funksjoner innenfor disse.

Den første differensieringen eller skillet som tydeliggjøres er altså mellom fangene som gruppe og dem som arbeider der.

Den neste er de skillene og de differensieringene som foretas *innenfor* de forskjellige fangegruppene. Fangene grupperes relatert til antatt farlighet, rusproblematikk, alder, kjønn, kriminell aktivitet, disiplineringsproblemer, sinnstilstand, fullbyrdelsestid, behandlingsbehov, rehabiliteringsvilje og motivasjon, personlige og gruppemessige væremåter osv. Dette gjøres av ulike aktører ut fra forskjellige premisser og med forskjellig legitimitet. I mange tilfeller er kriteriene for differensieringen entydig; i andre sammenhenger er det relativt lite å forholde seg til annet enn kjønn.

Også innenfor fangegruppa skjer det ulike former en innbyrdes sortering - for eksempel i form av fangehierarki og etter gruppemakt, personlig væremåte og moral, kriminalitet, sykdom osv.

Avsondringen ved fengselsstraff og frihetsberøvelse er en samfunnsmessig sortering av mennesker – og denne gjøres på et ulikt politisk ideologisk grunnlag, med varierte straffeideologiske premisser som basis. Denne sorteringen av mennesker vil alltid reise grunnleggende faglige, fagetiske og etiske spørsmål. Når sorteringen dessuten foregår i en total institusjon der maktforholdene er asymmetriske og institusjonsmakten er definitiv med få muligheter for den som er fange til annet enn å underkaste seg, tvinger det seg fram en grundig etisk overveielse over det som gjøres og de metodene som brukes. Differensiering av eller skillet på fangebefolkningen er én av de virkemidlene som anvendes.

Den franske filosofen M. Foucault betoner at det moderne fengsel er et disiplineringsfengsel der maktutøvelsen splitter og individualiserer: Alle skal reagere som enkeltindivider på ordre fra oven og normens makt viser seg gjennom disiplinen, poengterer han. Det anvendes en altomfattende detaljert og finmasket kontroll- og maktstruktur, med effektive registreringssystemer, observasjonsrutiner og tidsskjemaer. Målet er en kollektiv og individuell oppdragelse gjennom ulike selvdisiplinerende være- og tenkemåter - og da som selvregulert lydighet. Det er en 'politisk okkupasjon' av kropp og sinn som foregår, betoner Foucault. Dette kaller han maktens mikrofysikk. Som et resultat av kontrollvirksomhetenes påvirkning er sjelen ikke annet enn et produkt av overvåking, straff og disiplin og en forlengelse av samfunnets kontroll inni den enkeltes kropp. Sjelen [eller bevisstheten] blir da et middel til egen undertrykkelse. Motsatt Platon, som sier at kroppen er sjelens fengsel, poengterer Foucault retorisk at sjelen er kroppens fengsel.

Makt og kunnskap koblet sammen, er et grunnleggende trekk ved den moderne maktteknologi, betoner Foucault. De kobles sammen ikke minst gjennom faglig ekspertise. Viktig blir det Foucault kaller 'maktens agenter' som er psykologer, psykiatere og andre kunnskapsprodusenter. Mange maktteknologiske metoder anvendes. Differensiering eller sorteringen er en av dem, og den er historisk sett todelt myntet på fangenes væremåte og moralske standard: En negativt sanksjonerende form, og en positiv – altså en negativ og en positiv differensiering:

Den negative sanksjoneringen er kontroll og inngrep direkte rettet mot de [potensielle] uregjerlige og umedgjørlige fangene. Disse er definert som negativt avvikende. Ikke sjelden blir de definert som kyniske, hensynsløse, manipulerende, maktsterke og farlige. Den positive sanksjoneringen er en form for omsorgs- og rehabiliteringsstrategier som er tilrettelagt for den som vil endringer i livet og de fangene som er medgjørlige og samarbeidsvillige. Han/hun er den positive fangen, den medgjørlige, kanskje den mest institusjonaliserte, den mest koloniserte.

Men det finnes også en tredje gruppe: De som er der mer eller mindre i taushet, en 'taus gruppe/majoritet' som differensieres på sin måte.

Differensieringen gjøres både på et praktisk-funksjonelt, faglig, politisk, ideologisk, symbolsk og moralsk grunnlag.

Den har dype historiske røtter. Mine historiske studier av fengselsvesenets virksomhet viser at fangebefolkningen er blitt sortert etter ulike retningslinjer som er legitimert ved forskjellige politiske og faglige begrunnelser (Hammerlin, Y. 2005/2006).

Mest kjent er differensieringen etter klassesystemet fra siste halvdel av 1800-tallet.

Klassesystemet var delt inn i fem trinn. Det var lagt opp slik at det var en progresjon i soningen angitt etter tidsangivelser for opphold i hver klasse. Sanksjonspremissene var blant annet knyttet til enten god eller dårlig oppførsel. Differensiering skjedde på grunnlag av straff eller belønning og kunne skje i åpne eller skjulte former.

Progresjonen var tenkt slik at man kunne kvalifisere seg til bedre soningsforhold ved å gå fra et trinn til et annet. Forskjellen mellom trinnene var først og fremst basert på goder og definerte begunstigelser. I de høyere klasser kunne det tilstås en mer utstrakt adgang til brevveksling og besøk (en gang i måneden), større frihet til bruk av 'fritiden', mer arbeidspenger, mer tobakk, mer tilgang til bøker, mer luftetid osv. Særfordelens typer og mengde var bestemt av klassebetingelsene i soningen.

Systemet var virksomt, om enn i en svært moderert form helt til tidlig på 1950-tallet (Hammerlin, Y., 2005/2006). Fordelene som den enkelte fikk, var temmelig beskjedne etter vår målestokk, men for et liv i fattigdom fikk begunstigelserne en særegen betydning og mening.

Begrunnelsen for og spørsmålet om hvilke grupper eller personer som skal differensieres, varierer over tid. Men historisk sett kan det i alle fall utskilles tre grunnkategoriseringer av fangen som på mange måter (Hammerlin, Y., 2006) er felles kjennetegn over tid. Det skilles mellom:

- De forbedrelige, de som man kan gjøre noe med og som vil gjøre noe selv for å forandre seg og endre væremåte
- De som blir definert som ikke forbedrelige – de allment farlige, de som samfunnet, men også fengslet må beskytte seg mot. Det var og er altså snakk om både en ekstern og en intern avsondring eller differensiering.
- De uten behov for påvirkning og forandring

I tillegg kommer det ulike den 'grå masse' – de som lever sitt institusjonsliv 'for seg selv', og ulike undergrupper.

Å vurdere etter 'farlighet' er myntet på en politisk, ideologisk eller en faglig bedømmelse. Heller ikke det er ny praksis, men en gammel form for sortering.

'Den farlige' tydeliggjøres. Moralsk sett er begrunnelsen en beskyttelse av allmennheten og fengselssamfunnet mot den farlige og det truende. 'Den farlige' kan igjen deles inn i grupper. Det er 'de som er normale', men som anses å velge kriminalitet mer eller mindre som livsform, og det er 'de som er farlige', men som har en psykisk, fysisk og sosial konstitusjon i form av et asosialt personlighetsavvik. De som har personlighetsavvik oppfattes historisk sett på to måter: De man kan hjelpe og de man ikke kan gjøre noe med - de som mer eller mindre er gitt opp.

Å vurdere asosialitet eller avvik etter kriminalitetstype, oppførsel og moralske standarder, har elementer av det samme tolkningsgrunnlaget, men kan også omsettes mer fengselsfaglig som kravet og ønsket om *intern* disiplin, ro og orden. Den enkelte fanges være- og tenkemåte, hans/hennes motivasjon står ikke minst i sentrum for en sortering på dette grunnlaget. Sorteringen er da underlagt sanksjoner og sikkerhetsmessige vurderinger relatert til handle- og væremåten i avdelingen – mange ganger basert på skjønn.

Men sorteringsprinsippene har ikke minst feste i ulike faglige syn på avvik, kriminalitet og 'den kriminelle' - fange- og menneskesyn. På mange måter kan vi si at mye av den differensieringen som foregår, får sin faglige legitimitet gjennom ekspertisens bedømmelser og forståelsesmåter, men legitimeres også i grunnleggende idealer og verdier. For å anvende Foucaults utfordrende tanker igjen: Det institusjonelle apparatet bruker kunnskapen for å få legitim makt over de kontrollerte. Psykiatrisk og psykologisk diagnostikk blir derfor for Foucault også en legitimering av makt. Psykologer og psykiatere blir maktfulle kunnskapsprodusenter som avgrensner og sorterer mennesker. Dette kan skje ut fra omsorgs- og behandlingsmessige idealer eller på basis kontroll- og sikkerhetstiltak til beste for personen selv, medfanger eller andre aktører i systemet.

Men på tross av de kritiske innvendinger, er for eksempel 'farlighet' ikke bare en sosial konstruksjon eller et 'fantasifoster'. Det er åpenbart at enkelte i visse situasjoner kan være svært truende og farlige. Underkjennes kan det heller ikke at enkelte er villig til å gå langt i misbruk og overgrep mot andre mennesker for å gjennomføre sine egoistiske [livs]prosjekter. Dette gjøres både på en kynisk, rå, kvestende og utnyttende måte, men også ut fra en sublim, stillferdig og systematisk planlagt strategi. Slik er det i samfunnet ellers, og slik vil det også være i fengselsamfunnet. Men at det tilstrebes registreringsprosedyrer og målestandarder på et faglig grunnlag for å identifisere 'farlighet' er sider ved en kunnskapsproduksjon som ikke bare faglig sett er problematisk, men i høyeste avdekker et etisk dilemma.

Differensiering er også nødvendig i 'den gode og omsorgsfulle hensikt'. Differensieringen skjer da ut fra den enkeltes sosiale, fysiske eller psykiske behov. Dette kan gjøres på et omsorgsfullt og faglig grunnlag med basis i faglig-legitimerte standarder og rammer for metodene som velges. Sorteringen av fangegruppa bygger på forskjellige prinsipper relatert til måten man forklarer sosialt avvik, kriminalitet og 'den kriminelle' på, men også ved definerte kjennetegn gitt den enkelte.

For å oppsummere: Differensieringen av fangene viser historisk sett et brokete og sammensatt bilde som avspeiler ulike bedømningsgrunnlag både av faglig, politisk, moralsk og ideologisk karakter, og som får klare konsekvenser for fangebehandlingen og den enkeltes soningsbetingelser.

Av faglige overveielser kan det altså ligge rehabiliterings- og behandlingsmessige argumenter bak, men også – som jeg har antydnet – negative eller positive sanksjoner.

Det er en rekke tegn på at differensieringen er blitt organisert etter ressursmessige hensyn. Fengsels- og kriminalomsorgens historie er preget av mange eksempler på og gjentakende kritikk av mangelfulle ressurser for virksomheten. Dette gjelder så vel de fysiske og materielle betingelsene, som de økonomiske og faglige midlene for virksomheten. De mange historiske eksemplene viser at en dårlig eller god materiell standard får betydelige konsekvenser for livet i et fengsel, også for hvordan man grupperer og sorterer fanger.

At fengslers og avdelingers ulike funksjoner avspeiler differensieringsprinsipper omsatt i praksis, er åpenbart. De materielle betingelsene rommer et menneskesyn. Dårlige materielle betingelser avspeiler en repressiv toleranse for at mennesker kan sone under dårlige og ødeleggende forhold.

Det fangesynet som har dominert fengselsvirksomheten på ulike historiske tidspunkt kan heller ikke isoleres fra de samfunnmessige og ideologiske betingelsene som fengselssystemets virksomhetsbetingelser utvikles i. Differensieringen er således et produkt av flere ulike forhold og må derfor forstås på ulike nivåer. Sann sett er samfunnmessige, politiske og kulturelle forhold viktige for å kunne forstå relasjoner mellom mennesker og grupper på de forskjellige sosiale arenaene der enkeltmennesker og grupper møtes – så også i de mest kontrollerte institusjonsarenaene som fengsel og psykiatri.

Uansett begrunnelser er differensiering en måte å sortere, ordne og verdsette mennesker på. Ofte skjer differensieringen etter funksjonelle kriterier og ikke nødvendigvis etter grundige etiske betraktninger over konsekvensene av det som gjøres. Mennesker ordnes forskjellig: Differensiering er systematiske valg. Disse valgene reiser betydelige etiske spørsmål fordi det er mennesker som er objekt for valgene. Det er – som poengtert tidligere - også et spørsmål om hvilke kriterier som skal ligge til grunn for valget. Problematiseres de godt nok? Er valget av type faglig ekspertise som faglig legitimitet for differensieringen grundig gjennomtenkt, eller er den mer eller mindre å betrakte som en behendig, vanemessig og situasjonsfunksjonell avgjørelse uten dypere etiske refleksjoner? Differensieringer som gjøres på et negativt sanksjonerende grunnlag, som ved straff, åpner for denne type spørsmål, fordi sanksjonsformen kan få konsekvenser som kan føre til skader for den enkelte. Den kan også få konsekvenser som fører til en negativ egenutvikling for personen.

Grunnleggende er det menneske- og gruppesynet man har og måten man forholder seg til enkeltmennesket på. Den enkeltes integritet og menneskeverd skal sikres; her er ikke fengsel et unntak. Det er et grunnleggende spørsmål om å sikre et menneskes integritet; det er et spørsmål om den enkeltes rettigheter som personlighet; det er et spørsmål om humanitet og solidaritet med svakstilte. Fengsel består ikke av fanger, men mennesker og personligheter som er fengslet. Fengsel består ikke av fengselsbetjenter i rollerigid forstand, men av mennesker og personligheter som utfører arbeidsmessige og profesjonelle funksjoner som fengselsbetjenter. Rollereduksjonisme, det vil si en betraktning av den enkelte til å være identisk med sin rollefunksjon eller

enkelthandlinger, er et farlig utgangspunkt i en total institusjon som den er i samfunnet ellers.

Menneskesyn, fangesyn og syn på ”den kriminelle”

E. Larsen og jeg har i boka *Menneskesyn i teorier om mennesket* (Ad Notam/1997)³ tydeliggjort noen viktige prinsipper i arbeidet med mennesker. Vi bygger på seks analytiske prinsipper som vi analyserer og vurderer ut fra: Menneskesyn, ideologi, teori, metode, praksis og etikk/moral. Disse må ses i et indre forhold. I boka diskuteres også forholdet mellom individ og samfunn, determinisme og indeterminisme og menneskesyn relatert til ulike fagområder og skoleretninger innenfor disse. Utfordringen er om enkeltmennesket og samfunnet forstås i et utvendig eller innvendig forhold, og om involverte fagpersoner forholder seg til klient/innsatt/student/omsorgstrengende *som et objekt* eller et *subjekt* for tiltak, behandling, påvirkning osv. Man bør alltid være opptatt av om metodene og programmene man bruker i arbeid med mennesker preges av et *objektgjørende*, teknokratisk⁴ menneskesyn eller et *subjektorientert*⁵. Likeledes om noen av metodene som anvendes domineres av et fragmentarisk og reduserende menneskesyn eller et mer helhetlig perspektiv på den enkelte der det som gjøres avspeiler den enkeltes konkrete behov, integritet og integrering.

Historien viser at det gjennom tidene har vært dominerende forståelser som nærmest har fått monopol på virkeligheten uten at helhetsforståelsen er blitt tatt hensyn til. En av de ”metodiske trylleformularene” i dag er kognitiv metodikk – og da særlig i form av kognitiv atferdspsykologiske metoder⁶ og atferdsmodifiserende teknikker. Det er av betydning at man stiller spørsmål om komplekse og samvirkende individuelle og sosiale problemer kun reduseres til individuelle forklaringer, som mentalitet, holdninger, forestillinger osv.

---

³ Y. Hammerlin, E. Larsen: *Menneskesyn i teorier om mennesket*. Ad Notam 1997/99. Boka er også oversatt til dansk på KLIM forlag (1999)

⁴ Det teknokratiske menneskesynet (teknokrati: at eksperter, teknikere og andre styrer) knyttes til en oppfatning om mennesket at det er et objekt som bør eller kan formes, forandres og manipuleres. Dette kan gjøres ved gjennomtenkte vitenskapelige opplegg, ulikepåvirknings-, behandlings- og sosialiseringmetoder osv.

⁵ Vi tenker særlig på det det humanistiske menneskesynet og den praktiske humanisme. Det går i korthet ut på at mennesket er et subjekt, et unikt jeg, som har frihet, ansvar og verdighet. De moralske eller etiske kravene tydeliggjøres ved at mennesket er et mål i seg selv og et mål for all virksomhet. Enkeltmennesket, og den enkeltes integritet, må sikres, og det må ikke brukes som middel for andre. Det humanistiske menneskesynet viser at menneskene er likeverdige.

⁶ Jeg har fra midten av 1990-tallet tatt den reduserende tenkemåten innenfor mange kognitive tilnærminger kritisk opp. Se blant også Hammerlin 1998.

I den tilretteleggingen som har pågått, for eksempel i kriminalomsorgen, har det vært tendenser til og tegn som tydet på en utvikling av en mer monolittisk og ensidig fagholdning til metoder og opplegg, slik at visse enkeltmetoder blir dominerende. Er disse tenkt slik at de skal bli en basis for eller en standardnorm for alt arbeid som gjøres? En slik innsnevring vil i så fall stå i strid med et nødvendig humanistisk menneskesyn og et faglig, metodisk og teoretisk mangfold som nettopp ser den enkelte som en unik personlighet med særegne problemer som må løses individuelt med en faglig teoretisk og metodisk romslighet som er tilpasset den enkeltes behov og situasjon. Vår forskning har i alle år vist at det som passer for noen, ikke passer for andre. Mangfoldighet i tilbudet er derfor mest adekvat.

Også andre spørsmål blir vesentlig å stille når man skal sette i gang ulike typer opplegg, programmer og tiltak. Bl.a.: Hvordan forklarer man kriminalitet, stoffmisbruk, sosiale problemer? Hvordan forstås samfunnets- og hverdagens lidelsesproduksjon⁷? Hvordan forklares stigmatisering, sosialiseringprosesser, forholdet mellom individ og samfunn osv? Forklaringene på slike spørsmål gir retning og innhold i hva man gjør eller bør gjøre. Etter min oppfatning har det blant annet vært en tendens til å psykologisere kriminaliteten.

Determinisme og indeterminisme

Andre analytiske tilganger er også sentrale for å forklare og forstå den enkeltes utvikling som personlighet, hans/hennes handlinger, være- og tenkemåte. I filosofien kan sider ved ovennevnte motstridende tilnærminger forstås ved blant annet determinisme (1) og indeterminisme (2). Bruken av begrepene har lange tradisjoner, og den filosofiske diskusjonen om forholdet mellom dem er fremdeles aktuell.

Mens *indeterminismen*⁸ kritiserer årsaksbestemtheten og mener at individet handler av fri vilje, som et fritt og rasjonelt velgende menneske, betyr *determinisme* at «alt har en årsak» eller at «alt er forutbestemt av noe». Ikke noe skjer tilfeldig eller uten grunn, alt skjer med nødvendighet.

I den mest rendyrkede og konsekvente determinismen framstår mennesket som fullstendig ufritt og innspunnet i årsakskjeder eller styrt og formet av forhold som det ikke er herre over. Både vilje og handlingsvalg er bundet, og tanken er låst fast i en gitt ordnet, årsaksbestemt handlingsrekke. Denne rendyrkede deterministiske formen – å

---

⁷ Dette begrepet er utviklet av Y. Hammerlin og G. Schjelderup i boka "Når livet blir en byrde" (Ad Notam 1994); Hammerlin har også skrevet flere artikler om dette begrepet relatert til selvmordsproblematikk, kriminalitet, menneskers lidelse osv. Det går i korthet ut på å kartlegge hvordan mennesker slås ut, avviksgjøres, stigmatiseres, blir sosialt sårbare, får sin sosiale tapliste m.m. på ulike sosiale arenaer i hverdagsvirksomheten – og da i det konkrete sam- og motliv til andre. Også samfunnets ulike verdier og idealer får konsekvenser for enkeltmennesket i hverdagsvirksomheten. Den franske sosiologen og filosofen P. Bourdieu er også inne på de samme tankene når han sier at samfunnets motsetninger og samfunnskapte problemer får karakter av personlige dramaer.

⁸ Både indeterminisme, harddeterminisme og mykdeterminisme blir relatert og forklart i forhold til vold, se s. XX og videre.

betrakte mennesket fullstendig styrt av ytre eller indre betingelser – kalles innenfor filosofien for «*harddeterminisme*». Den bygger på en grunntanke om at alt som skjer og gjøres i bestemte situasjoner ikke kunne ha vært annerledes. Dermed gir man uttrykk for et «ikke annet enn»-perspektiv. Den konsekvente og harde determinismen utelukker muligheten for å kunne betrakte mennesket som fritt, autonomt og selvstendig velgende. Det man gjør, kan være bestemt av krefter eller forhold man ikke har herredømme over. For harddeterminismen er viljens frihet en illusjon, uansett om en person opplever at han eller hun fritt har valgt handlingen basert på innsikt og egne ønsker. Friheten blir likevel en illusjon når den enkelte ikke kunne valgt annerledes, og han eller hun kan følgelig ikke gjøres ansvarlig for sine handlinger.

Determinismen har vært forstått på særlig to måter, nemlig at alt er bestemt av Gud (jf. også religiøs fatalisme), eller at alt er bestemt av naturlover kontra individets erkjennelse, motiver og vilje.⁹

Relatert til kategoriseringen over kan den «harde» og konsekvente determinismen tydeliggjøres ved to ulike standpunkter som også avspeiles i individ-samfunnsforståelsen som er presentert over. Enten ved at mennesket og dets handlinger kan anses som *indrestyrt* eller determinert av forhold eller betingelser *i* individet (se pkt. a) over). Eller som at en persons være- og handlemåter oppfattes som *ytrestyrt* og dermed ensidig bestemt av sosiale forhold utenfor det selv. Det vil si objektive forhold, samfunn og miljø. Den enkelte kan bli sett på som et offer eller objekt for ytre stimuli eller påvirkning. Da settes individet i parentes. Enkeltmennesket er et sosialt produkt. Dette kalles sosial determinisme (se pkt. b) over).¹⁰ Å si at man er et produkt av arv eller miljø er et eksempel på dette. Å redusere ens handlinger til bare biologiske eller fysiologiske forhold i kroppen, eller til bare til psykologiske eller sosiale forhold, er andre reduserende former for determinisme. En måte å rendyrke det individuelle og se ensidig på de indre betingelsene som årsaker til voldsbruken, kommer til uttrykk i det vi kaller ensidige psykologiseringer og psykologisme. Man forklarer da for eksempel vold ut fra bare (eller nesten bare) psykiske forhold, man psykologiserer voldsanvendelsen eller kriminaliteten, og man forklarer og forstår volden ut fra et individual-psykologisk perspektiv. Det er bare individet og den enkeltes psyke som da er i fokus.

I en mellomstilling mellom ytterpunktene hard determinisme og indeterminisme finnes en mer moderat og mykere form for determinisme. Den kalles *myk determinisme* (eller kompatibilisme) fordi den hevder muligheten for at fri vilje er forenlig med determinismen. Her hevdes det at selv om man er determinert, knyttes det større eller mindre grader av frivillighet til handlinger. Friheten er relativ og den er situasjonsbestemt. Den myke determinismen betoner at i den grad mennesker selv velger sine handlinger ut fra innsikt og motiver, så er de frie og har ansvar for sine handlinger, men det kan være omstendigheter med stor indre og ytre tvang slik at den

---

⁹ Den danske professoren i kognitiv og teoretisk psykologi, Jens Mammen, har gitt meg mange viktige innspill om determinismeproblemet.

¹⁰ Sosial determinisme må skilles fra fatalismens standpunkt. Fatalisme er en tro på en uunnvikelig skjebne som alt er underkastet.

enkelte handler mer tvangsmessig eller ufritt. Blant annet hevdes det at en handling er fri hvis den som handler, kunne ha handlet annerledes hvis han eller hun ønsket det. Friheten forstås relativt, i motsetning til indeterminismen der den forstås absolutt. Mykdeterminismen har et «*både – og*»-perspektiv. Den kommer til uttrykk i teorier som ser et indre og vekselvirkende forhold mellom individ og samfunn (miljø). Den enkelte oppfattes som klart påvirket og preget av de sosiale forholdene som han/hun lever under, men den enkelte forstås også som handlende og skapende. Han/hun former seg selv og påvirker livsbetingelsene ved egne handlinger og aktiviteter. Enkelte vil vel kanskje innvende at disse analytiske rene formene ikke finnes i praksis. En slik oppfatning er feilaktig etter min oppfatning. De finnes i mer eller mindre spesielle former både innenfor visse vitenskapelige disipliner og som en del av hverdagsforståelse ved at man overdimensjonerer visse komponenter og forhold til fordel for en mer helhetlig forståelse. Da kan framstillingene bli ufullstendige eller mangelfulle og reduksjonistiske. Et viktig spørsmål blir derfor hvordan man forstår forholdet mellom individ og samfunn og menneskers handlinger, være- og tenkemåter i det sosiale livet, som individ i samfunnet – som samfunnet i individet.

Individ og samfunn

Hvis vi tar utgangspunkt i forholdet mellom individ og samfunn, kan vi grovt og analytisk sett skille mellom to hovedtyper teorier:¹¹

Teorier som splitter individ og samfunn: Det vil si de teoriene og forklaringsmåtene som forstår individ og samfunn i et ensidig, mer eller mindre atskilt og utvendig forhold som individ og samfunn.

Disse kan videre deles i to:

a) De teoriene og forklaringsmåtene som betoner individet og dets handlinger, må forstås og forklares ut fra forhold *i* individet. Slike teorier ser for eksempel det enkelte mennesket og dets handlinger som ensidig indrebemt av det biologiske eller det psykiske og studerer individet mer eller mindre uavhengig av samfunnet, miljøet og de sosiale betingelsene/den sosio-materielle realitet vedkommende lever i. Kulturen og samfunnet settes da i parentes, som om individet lever i et sosialt og eksistensielt vakuum. Det kan også sies slik: «Det ene (individet) er hva det er, uavhengig av det andre (samfunnet)¹².» (Østerberg, 1996). Forklarer man komplekse sosiale problemer og den enkeltes personlighet, væremåte osv., bare ut fra fysiologiske eller biologiske forhold, er dette et uttrykk for biologisme; betrakter enkeltmennesket og de sammensatte sosiale problemene ut fra bare (eller nesten bare) psykologiske

---

¹¹ Denne kategoriseringen er hentet fra Y. Hammerlin og E. Larsen (1999): *Menneskesyn i teorier om mennesket*.

¹² Individ og samfunn, som står i parentes, er satt inn av meg. Sitatet er fra D. Østerberg (1996): *Sosialfilosofi*. Oslo: Gyldendal

forklaringer, tenker man psykologisk. Som instituttleder ved Københavns psykologisk institutt, vitenskapsteoretiker og psykolog, Niels Engelsted sier:

” ... psykologismen begår den feil at forklare noeget ikke-psykologisk psykologisk. I så fald kunne vi si at biologisme er at begå den feil at forklare noeget ikke-biologisk biologisk.”¹³

Engelsted sier videre:

"Det levendes særkende er at være en VÆREN-I-VERDEN. Verden skal derfor med i beskrivelsen, man kan ikke gjøre rede for det levende ved at forblive inden for huden." ¹⁴

b) Motsatt de teoriene som er orientert mot indrestyringen, står de teoriene og perspektivene som hevder at mennesket er utenfrastyrt eller ytrebestemt av gud(ene), "ytre krefter", samfunnet, sosiale forhold eller miljøet. Her betraktes samfunnet eller andre ytre krefter utenfor mennesket som helt dominerende og bestemmende på individet, dets personlighet, utvikling og væremåte. Å redusere den enkelte (og dets handlinger) bare til å være en sosial marionett, et offer eller bare et produkt av de samfunnsmessige betingelsene, er en form for sosiologisme.

Det finnes imidlertid ulike varianter av menneskesyn og teorier som forstår individ og samfunn i et *indre, vekselvirkende* forhold: Det vil si at de ser samfunnet i individet, individet i samfunnet. De forstås i en indre gjensidighet der de ulike komponentene er hva de er i kraft av hverandre. De viser til hverandre og kan bare forstås i og ved hverandre.

Menneskesyn i teori og praksis

Et annet viktig poeng er å se forholdet mellom teori, metode (modell), praksis, menneskesyn, ideologi og etikk/moral i et indre forhold¹⁵. Det er en tendens til at disse seks komponentene splittes opp, eller at enkelte av komponentene dominerer de andre – for eksempel at metoden eller praksis blir dominerende. De seks komponentene må altså være med i vurderingen av hva man gjør i arbeidet med mennesker. Altfor ofte beklippes nettopp forholdet mellom de fem komponentene på en måte der for eksempel

---

¹³ Niels Engelsted: Foredrag om biologisme og psykologisme 1999. Upublis. manus

¹⁴ Ref. Y. Hammerlins artikkel "Menneskesyn – i teorier om mennesket og teorier om selvmord" i Amundsens, Mehlum og Schjelderup: Humanistisk-medisinske perspektiver på selvmord og forebygging/Univ. i Oslo 2001

¹⁵ Se bl.a. Hammerlin, Y., Larsen, E. (1997): Menneskesyn i teorier om mennesket. Oslo: Ad Notam/Gyldendal

metode og praksis rives løs fra, eller blir fullstendig dominerende i forhold til, de andre komponentene.

Det er tendenser til at verken menneskesyn eller teorigrunnlaget blir tydeliggjort på en god og avklarende måte i valg av påvirkningsopplegg og programmer. Det kan derfor være vanskelig å forholde seg til dem. Etisk sett betrakter jeg denne uklarheten som problematisk.

I enkelte tilfelle er man svært opptatt av effekter og resultater, og det er særlig de målbare resultatene som settes i fokus eller tilstrebes – jf. ”hva virker?” – ”noe virker”, ”noe virker for noen”. Det ser også ut til at man i kravet om effektiv bruk av ressursene, igjen velger (ofte på et svært diskutabelt faglig grunnlag) suksesskriterier som tilsynelatende er kausalt målbare, og at man i klassisk positivistisk og empiristisk tradisjon legitimerer tiltak, programmer og annet ved en årsak-virknings-tenkning. Dermed betrakter man komplekse sosiale problemer ut fra en fragmentarisk eller faktoriell reduserende forenkling.

Et annet viktig område er om vi gir mer av institusjonskompetanse enn av livskompetanse i mye av det vi gjør i arbeidet med innsatte. Viktig blir det også å poengtere at man heller ikke tar alvorlig nok tapslista og lidelsen som fengslingen/soningen påfører mange innsatte. Tiltakene som gjennomføres eller utvikles må i langt større grad erkjenne ”fangenes tapsliste” og institusjonalisering (prisonisering) som et problem(jf. Y. Hammerlins ”Fangenes tapsliste”). At fengselsoppholdet også kan gi ulik delkompetanse (skole, utdanning osv.) er den andre siden av en nødvendig helhetsvurdering, nemlig soningens muligheter.

I mange tilfelle er det tendenser til at man nøyes med de praktisk gode resultatene (for enkelte), og at metoden således virker. I flere sammenhenger får en inntrykk av at det er metoden som bestemmer menneskesynet og ikke omvendt. Dette ser man særlig i det som kalles et teknokratisk menneskesyn, der man med ulike metoder og faglige begrunnelser former enkeltmennesket som da blir redusert til å være et objekt for tiltak. Et slikt menneskesyn står i motsetning til et humanistisk menneskesyn.

Menneskesyn og de andre fem komponentene som er et analyseredskap og refleksjonsredskap bør tydeliggjøres. Et eventuelt tiltak som er tenkt innført eller et opplegg som er tenkt satt i verk, må drøftes og diskuteres på en grundig måte ut fra de nevnte komponentene. Man bør spørre om hvilket menneskesyn som kommer til uttrykk i den ideologien, teorien og den metoden som er tenkt anvendt. De samme analytiske spørsmålene kan stilles overfor betjentrollen og fangerollen. At dette blir gjort, er både et etisk og faglig ansvar som man har overfor ulike involverte. Det er viktig å unngå et jeg/vi-det-forhold, for å bruke M. Bubers terminologi.

Kort og godt: Se mennesket! – se mennesket i fengsel som personlighet og integritet. Spørsmålet er om ikke vi i kriminalomsorgen ved våre kategoriseringsprinsipper er storprodusenter av stigmaer når vi skiller fangegrupper som vi gjør. Dermed oppstår ytterligere etiske dilemmaer.

Litteratur

Jeg viser her til litteratur der jeg selv og med kolleger har behandlet problemet

- Hammerlin, Y. (2006): *Fangebehandling, fange- og menneskesyn i norsk kriminalomsorg i anstalt fra 1970-2006*. Studien går også tilbake til 1850-tallet. Dr. filosofarbeid
- Hammerlin, Y., Larsen, E. (1997): *Menneskesyn i teorier om mennesket*. Oslo: Ad Notam Gyldendal [finnes også i dansk utgave Klim forlag]
- Hammerlin, Y., Larsen, E. (200): *Tungtsonende*. Oslo: KRUS/Dokumentasjon & debatt, nr. 1/2000
- Hammerlin, Y., Kristoffersen, R. (1998): *Habilitering som livsmestringsprosess*. Oslo: KRUS/Dokumentasjon & debatt, nr. 1/1998
- Hammerlin, Y. (1998): Fullbyrdingens innhold. I rapporten *Aktiv kriminalomsorg – et tryggere samfunn*. Kriminalpolitisk konferanse, Sundvollen oktober 1998
- Hammerlin, Y. (2001): Noen refleksjoner over menneskesynet i kriminalomsorgens ulike metoder. I rapporten *Straffegjennomføring – programmert eller egenstyrt?* Referat fra kriminalpolitisk konferanse (Sundvollen) 23-24 oktober 2001
- Hammerlin, Y. (2001): *Kriminalomsorg og menneskesyn*. Tidsskrift for Kriminalvård, 2001:1
- Hammerlin, Y. (1994): *Tidsglimtet – et fengselssystem eller kriminalomsorg i endring?* I Festskrift til Kåre Bødal. Oslo: Justisdep./KRUS
- Hammerlin, Y. (2004): Omsorg, behandling – men også sublimetoder for sosial kontroll og underkastelse i et repressivt system? I *Psyke & logos* (dansk tidsskrift utgitt av Dansk Psykologisk forlag og Univ. i København). Biblioteket på KRUs har artikkelen